

**Більшого горя край не знав.
(Трагедія Голодомору на Звягельщині)**

В трьох тогочасних районах (Новоград-Волинському, Городницькому, Ярунському), що пізніше увійшли до складу нинішнього Новоград-Волинського району, з голоду померло орієнтовно (10729 + 4768 + 2879) 18376 чоловік або 12,5% населення, що жило тут наприкінці 1932 року – кожен восьмий житель краю. 17336 з них – це померлі у межах сучасного Новоград-Волинського району. З огляду на інші райони Житомирщини, ця цифра є порівняно малою. Адже в сусідньому Романівському районі тоді загинуло 25%, Любарському – 30%, Чуднівському – 27%, Бердичівському – 29%¹.

Але якщо порівнювати з іншими відомими лихами, що їх пережив місцевий люд у своїй історії, то це – незрівнянна трагедія.

Відомо, скільки галасу знімала більшовицька пропаганда про страхіття й муки заподіяні фашистською окупацією та війною. Аби створити враження, що найбільшим горем для України була німецька окупація, перемога Сталіна над Гітлером зображалась як найбільше благо для українців, і її Москва вимагала святкувати, як святкують віруючі Паску. Вишукувалися усі учасники війни, всі поранені, усі загиблі, усі могили радянських солдат. При цьому до списків загиблих заносили не тільки тих, хто дійсно загинув на фронті, а й тих, хто наклав головою, стріляючи в бійців Української Повстанської Армії. Дехто з придворних комуністичних істориків вибудував собі добру кар'єру й становище на обліку солдатських могил.

Без сумніву, минула війна була важким випробуванням для народу, й ті, хто загинув на ній, гідні оплакування і шани. Горе, спричинене війною, – то ще один злочин не лише фашистського, але й комуністичного режиму, й тому про війну ми мусимо пам'ятати вічно.

Але Москва затіяла помпезну метушню навколо своєї «победи» зовсім не з почуття печалі за мільйонами вбитих і не з бажання вшанувати їх пам'ять. Більшовики винищували людей не менше, а навіть більше, ніж фашисти. Війна для Сталіна й сталінців була всього лиш епізодом у кривавій системі мордувань над безправним народом. Добра половина загиблих у війні лежить на совісті сталінських генералів та заградотрядів НКВС. Рядовий солдат чекав перемоги, аби московські генерали не гнали його більше під кулі й снаряди німців, а генералітет і ВКП(б) раділи їй, бо завдяки їй вони посилили свою владу і панування над народом, в тому числі і над солдатами. Саме так вони розуміли значення «победи» й тому доклали немало зусиль, аби нав'язати і утвердити звичай відзначати свою «победу».

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

Та цей «день перемоги» мав ще й інше – приховане, потаємне цільове навантаження: спогадами, думками, переживаннями про війну заглушити, а потім і зовсім вбити пам'ять про ще страшнішу біду – Голодомор.

Не хотіла Москва, щоб пам'ятали про голод, бо ж це вже витворив не фашизм, а вона сама, й на тлі тих жахів і мук, що спричинив голодомор, московський більшовизм виглядав ще страшнішим і огиднішим, ніж німецький фашизм. В цьому пропагандистський, дезінформуючий, одурманюючий і спотворюючий історичну правду сенс святкування «перемоги». Не дивно, що московський генералітет, спільно з московськими шовіністами та більшовиками, так завзято ополчився проти визнання українського голодомору явищем геноциду проти України. Адже таке визнання руйнує всі комбінації з приховування цього страшного злочину Москви й зводить нанівець зусилля сховати за «днем перемоги» трагедію українського народу.

Боли війни були великі, але вони безсилі переважити біль і страждання, пережиті українцями у тридцять роки. Жахи звірств фашистів бліднуть перед жорстокістю більшовиків. Смерті і руйнування, завдані війною, менші за зло, вчинене московською владою. Аби побачити цю різницю, досить порівняти втрати району в людях і господарських цінностях, завдані одним і другим окупантами.

Згідно з Книгою Пам'яті України по Житомирській області (т.7; видана у Житомирі в 1995 р.)², з міста і сіл сучасного Новоград-Волинського району загинули на фронтах відповідно 2064 і 6826, а разом – 8890 чоловік. Ще 2047 були замучені фашистами вдома³. Загальні ж втрати району в людях, завдані війною та фашистською окупацією, згідно з цим багатотомним виданням, дорівнюють 10967 чоловік.

Реєстрація загиблих під час воєнного лихоліття є великим подвигом пошуковців та укладачів, що створюють такі книги. Їх праця заслуговує на повагу і шану. Адже усі, названі у реєстрі, це наші батьки, брати і рідні, наша кров, це ті, у кого силоміць відібрали життя, кому ми зобов'язані своїм сьогоденням. Смертю своєю вони здобули право на життя у пам'яті потомків, чому й слугують книги Пам'яті.

Та, відзначаючи цю заслугу укладачів, не можна не зауважити, що книги мають і ряд недоліків. Насамперед, списки загиблих – неточні. Так, у статті С.Щерби про місто говориться, що загинули з міста 2980 чоловік. Автор не називає джерела такої інформації і не об'рунтовує її. Виходить, ця цифра є числом перерахованих у реєстрі. Певне, її використовують усі, хто інформує населення про жертви війни.

Але у книзі (том 7 Книги Пам'яті) значаться не 2980, а лише 2064 людини. Понад 900 є звичайною припискою. Ще 928 – це полегли у боях за місто.

Вони – не вихідці з міста. Їх реєструють у Книзі Пам'яті на їх батьківщинах. Імена цих людей слід називати для вшанування пам'яті, але неправомірно включати їх у списки новоград-волинців, полеглих на війні. Тому із міста на фронті загинули не 2064, а 1136 чоловік. Та й це ще не всі неточності. При перерахуванні загиблих, 250 приписали і до міста, і до села, тобто внесли до списків повторно, що штучно збільшило число полеглих на фронтах. Якщо цих людей вилучити із міських списків, то вийде, що з міста на фронтах загинули 886 чоловік. Та сама погрішність трапилася і при підрахунку закатованих німецькими спецслужбами у місті і в селах району. Згідно із Книгою Скорботи, німці закатували 2077 чоловік. Але у переліку жертв 169 осіб числяться ще і в Книзі Пам'яті. Тому доцільно їх прізвища вилучити з реєстру Книги Скорботи, й тоді тут залишиться 1908 осіб.

Коли всіх разом скласти, то вийде, що за часів німецько-радянської війни у межах сучасного Новоград-Волинського району загинули на фронті й були замучені вдома (6826 + 886 + 1908) 9620 чоловік. І це ще цифра завелика, бо в число загиблих включили осіб, які у військах НКВС насаджували московські порядки в Західній Україні і були знищені УПА. Так само недоречно заносити до списків жертв війни московських партизанів, які боролися проти УПА й були забиті повстанцями. Адже УПА була третьою силою у війні, яка ставила за мету не утвердити своє панування над кимось, а боролася за свободу України.

Потрапили в ці списки й особи, які загинули невідомо від кого. В жертви війни записали і підлітків, що підірвалися, бавлячись із вибухівкою. Адже бувало, що цю вибухівку залишали на полігонах військові частини під час навчань, або вона лежала тут ще до часів Першої світової війни. Тим не менше цифру 9620 допустимо прийняти за таку, що характеризує число людських втрат у війні в межах сучасного Новоград-Волинського району. Коли порівняти кількість жертв німецько-радянської війни (9620) і загиблих у голодоморі, то число померлих голодною смертю (17336) явно переважає. Від голоду померло майже вдвічі більше кількість населення України, ніж вбила війна.

Не йде у жодне порівняння й число громадян, вивезених до Німеччини, та викинутих з рідних домівок і завезених для вимирання на російській окраїні «ворогів» більшовицького режиму. Згідно з тією ж Книгою Скорботи, у 1941-1943 рр. гітлерівці вивезли до Німеччини таке число юнаків і дівчат:

- з довоєнного Новоград-Волинського району – 1753;
- з Городницького району – 1353;
- з Ярунського району – 868⁴.

Разом: 3974 чол.

Насильницькі ж депортації в 1933–1936 рр., згідно з офіційними джерелами, лише у одному тогочасному Новоград-Волинському районі

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

становили 13050 чоловік. Ще 2649 вивезли з Ярунського і 4500 – з Городницького районів. А разом, впродовж трьох років, Москва викинула з рідних осель і силоміць вивезла на край світу з трьох районів 20199 людей – у п'ятикратному розмірі більше, ніж Німеччина. І це без врахування вивезених розкуркулених селян в 1930-1932 роках.

Зайве говорити і про наругу та руйнування, заподіяні московськими опричниками в економіці окупованого ними краю.

Побиваючись за руйнацію, спричинену фашистськими окупантами в Новограді-Волинському і приміських селах, автори матеріалів Книг Пам'яті і Скорботи перераховують знищені тут господарства й будівлі. Як пише Щерба С., в місті були зруйновані всі підприємства і понад тисячу будинків, всі заклади освіти, охорони здоров'я, культури⁵.

Війна дійсно спричинила великі спустошення у районі. В 1941 році головним чинником руйнувань був контрнаступ 5-ї армії Потапова проти військ Клейста, які рвалися до Києва. В смузі жорстоких протистоянь опинилися східні села району, зокрема, Чижівської, Теснівської, Тупальської, Поліянівської, Федорівської, Несолонської, Варварівської та інших сілрад, чиї терени стали ареною кровопролитних боїв. Під ураганим вогнем гармат горіли селянські садиби з усім нажитим важкою працею добром. Без даху над головою залишилися сотні сімей.

Вдруге вогонь пожирив оселі у 1943 році у зв'язку з активізацією дій московських партизанів. Прагнучи позбавити партизан джерел харчування та постою, фашисти застосували щодо сіл партизанської зони практику випаленої землі. Були спалені села Городницького та частини Ярунського районів. Вдруге запалали східні села Новоград-Волинського району.

Упорядники Книг Пам'яті та Скорботи багато пишуть про звірства фашистів, але умовчують про руйнування, завдані фронтом, коли страшний коловорот вогню нісся з обох сторін – німецької і радянської. Люди, що пережили це фронтове пекло, стверджують, що фронт наніс їм найбільше збитків. Поспіхом проведений контрнаступ супроводжувався не лише небаченим обстрілом місцевих сіл, а й загибеллю десятків тисяч рядових радянських солдатів, що буквально викладали своїми тілами польські простори. Їх гонили хвиля за хвилею під винищувальний вогонь німецьких гармат і кулеметів. Часто-густо такі атаки не виправдовувалися військовою доцільністю. Діяв принцип: «Любой ценой!» Цю страшну ціну платили прості солдати, вчорашні безправні, пограбовані більшовицькою державою колгоспники, насильно мобілізовані у московську армію та силоміць погнані на смерть. Їх тут загинуло багато. Смерть ця була свідченням як безголовості московського військового командування, так і звірячого ставлення до рядового солдата, чие життя для генералів нічого не важило.

Тому московські придворні історики воліють не згадувати ці події, а смерть десятків тисяч загиблих під Новоградом-Волинським видають за мученицьку загибель в Новоград-Волинському концтаборі.

Місцеві мешканці розділили жереб фронтників з солдатами 5-ї армії. Багато із них загинуло від снарядів і куль, ще більше лишилося без нічого – все згоріло разом із оселею.

В Книзі Пам'яті України названі 16 сіл нинішнього району, які зазнали руйнувань за воєнних років. З довоєнного Новоград-Волинського району названі Федорівка, Немильня і Кикова⁶. Автори зазначають, що Федорівка й Немильня були спалені повністю, а у Киковій згоріло 116 будинків. Насправді ж у цьому (довоєнному Новоград-Волинському) районі під час війни хати горіли у 36 селах⁷. У Федорівці згоріло 433, Немильні – 211, а Киковій – 116 дворів. А всього у тодішньому районі згоріло 1438 дворів. Коли ж додати зруйновані 1000 будинків у місті, то вийде 2438 знищених осель. Крім цього, горіли школи, сільради, колгоспні ферми, конюшні, розкрадалось і грабувалось майно. Дерли з села усі, хто приходив чи відступав. Багато понищили енкаведисти та московські партизани, щоб не дісталось німцям, багато знищили німці, щоб не дісталось партизанам та більшовицьким властям.

Але якби не палили й не бомбардували селянських осель – вони знову і знову відроджувалися б. Німці не нищили того, що застали в Україні. Колгоспи так і залишилися, замінили тільки назву на «громадські господарства». Не проводили й масового нищення населення, як колись більшовики. Згідно із звітами сільрад, в 1944 році на території сіл довоєнного Новоград-Волинського району по 36 сільрадах за 2,5 роки окупації вони розстріляли 338, повісили – одну, замучили на допитах – сімох, у полоні загинуло 115, а всього разом було знищено 461 людину, 98 чоловік загинули під снарядами⁸.

Набагато більше вигнали до Німеччини. З довоєнного Новоград-Волинського району там опинилися 1753 людини. Везли, в основному, підлітків і молодь, щоб не шкодити балансу робочої сили на місці, у колгоспах. Головне ж, німці не проводили насильницької мобілізації українців до своєї армії. Загибель на фронті була основною, вирішальною формою втрат українців під час війни.

Наприклад, у Брониках німці розстріляли одну людину, 13 – загинули під бомбами⁹, а на фронтах полягли 57 чоловік¹⁰. В Гульську німці розстріляли чотирьох, одна людина загинула від бомб¹¹, а з фронтів не повернулося 189¹²; в Киянці розстріляно 9, а на фронтах полягло 104 особи¹³. Навіть в Колодянці, де сталися найбільші розстріли (вбито 48 євреїв), число загиблих на фронті сягало 73 людини. В Лебедівці це співвідношення

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

склало відповідно 20 і 31, в Майстрові – 5 (вбиті бомбами) і 43; в Несолоні – 8 і 67; в Орепах – 9 і 75; Поліянівці – 3 (загинули під снарядами) і 26; в Романівці – 34 і 120; Стриєвій – 14 і 59; Суслах – 24 і 45; Теснівці – 33 і 70, Тупальцях – 8 і 52; Федорівці – 8 і 58; Чижівці – 20 і 48, і т.д.¹⁴.

Тому до приходу московських військ оселі відбудовувалися й господарства продовжували існувати. В травні 1945 року Житомирський облвиконком повідомляє, що в Новоград-Волинському районі налічується 7564 господарські двори, тобто їх число у порівнянні з останнім передвоєнним 1940 роком зменшилося всього на 32. А тридцять років зруйнували, спалювали село до невпізнанності. Насамперед, в селах були знищені люди: вмер з голоду або був вивезений геть кожен третій.

При окупації німцями деякі села горіли, але вони не зникали й продовжували існувати далі. За 30-х років були знищені, сплюндровані десятки сіл, і сьогодні від них навіть сліду не лишилося.

Ще в 1936 році в межах нинішнього Новоград-Волинського району числилося (93 + 60 + 66) 219 населених пунктів¹⁵. На сьогодні їх лишилося 110¹⁶. Нещадній руйнації піддалися не лише хутори і колонії, а й великі села, де проживало багато сотень людей. Це – Копища і Хатині жорстокої пори колективізації та спорудження горезвісної «лінії Сталіна» з її засекреченими дотами й іншими страховиськами. Це десятки сіл і хуторів, ниви й дворища яких були брутально перетворені в полігони для тренувань московських військ. Сьогодні вже мало хто знає назви колись відомих сіл і де вони знаходилися. Багато хуторів, особливо у лісах, просто повимирало й зникло. Інші поселення вимерли наполовину, а тих, хто лишився, насильно вивезли на край світу, де вони і загинули.

Сьогодні під Новоградом-Волинським відсутні десятки сіл, які 1926 р. нараховували сотні людей:

Іванівка – 895 чол., 161 двір;
Немелянка – 688 чол., 128 дворів;
Гали – 752 чол., 139 дворів;
Сергіївка – 783 чол., 146 дворів;
Євгеніївка – 346 чол., 67 дворів;
Олександрівка Федорівська – 411 чол., 82 двори;
Максимовка – 353 чол., 63 двори;
Любахін – 441 чол., 83 двори;
Людгардін – 355 чол., 67 дворів;
хутір Старо-Корецький шлях – 362 чол., 82 двори;
хутір Ново-Корецький шлях – 362 чол., 71 двір;
Фризовк – 148 людей 26 дворів;
Олександрівка Броницька – 434 людини 79 дворів;

Борисовка – 200 чол., 34 двори;
Боголюбівка – 551 чол., 95 дворів;
Мар'янін – 407 чол., 74 двори;
В'юнище – 164 людини, 34 двори;
Шерешовка – 377 людей, 61 двір¹⁷

Тільки у цих 18 селах проживало тоді 8029 людей, жили вони у 1492 дворищах. Зникли оселі і люди, немає навіть пам'ятного знака, як у Копищі.

Така ж картина – і в Ярунському районі. В 1926 році тут теж стояли села, від яких сьогодні і сліду не залишилося:

Юзефін – 121 житель, 25 дворів;
Казьонська – 324 жителі, 63 двори;
Майдан Кропив'янський – 138 жителів, 27 дворів;
Колонія Дубрівка – 784 жителі, 156 дворів;
Колонія Красиловка – 616 людей, 116 дворів;
Алексіївка – 131 чоловік, 29 дворів;
Сторожів – 135 чоловік, 29 дворів;
Аделін – 186 людей, 40 дворів;
Шитня – 691 людина 143 двори¹⁸.

Всього 3126 людей і 628 дворів – ось скільки зникло із цього району й то лише із поселень, де мешкало більше як 100 людей.

Без сумніву, така ж сумна картина спостерігалася і в Городницькому районі.

А всього з карти сучасного Новоград-Волинського району внаслідок руйнівної політики московських властей, починаючи з кінця 1936 року, зникло 109 населених пунктів.

У людей прийнято в знак пам'яті про вмерлих і загиблих ставити на їх могилах хрести і писати ім'я. Було б доцільним і гуманним поставити пам'ятні знаки в пам'ять про села, знищені при колективізації та за інших років більшовицького терору проти українського села. Адже смерть села – це не лише смерть осель і нив, а, насамперед, загибель людей.

Заслуговеє на пам'ятник і селянська хата, і селянський двір. Їх теж понищили. Зникла з дворища селянина конюшня, пасіка, господарський реманент одноосібного селянського господарства, як зникли коні, воли разом із плугом і возом. Не стало того селянського двору, який був до колгоспу, до голодомору, як не стало й свободи для селянина.

Колективізація і голодомор знищували селянські господарства не тільки якісно, а й кількісно. Згідно із статистикою, на теренах Новоград-Волинського району (за 1937 р.) наприкінці 1926 року числилося селянських господарств 10469, 9691 з них складала господарства району 1926 року¹⁹ (підрховано за списком громад: 186 господарств Владинської

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

сілради Мархлевського району²⁰, 377 дворів сілрад Дзикунки і Слободи Чернецької, 215 дворів Недбаївської сілради)²¹. Ще 2850 дворів числилося в Соколівсько-Курненському кущі. Разом в межах Новоград-Волинського району 1930-1935 року в 1926 році було (10469 + 2850) 13319 дворів.

Зрозуміло, що населення зростало, тому і кількість дворів збільшувалася. Точної цифри числа господарств напередодні колективізації знайти не вдалось, але є побічні вказівки на це число. Так, у повідомленні про хід колективізації, в протоколі райкому ВКП(б) від 25 листопада 1930 р., говориться, що колективізацією охоплено 1159 господарств; це становить 8,2% всіх господарств району²². При такому відсотку й такому числі дворів загальна їх кількість у районі мала становити 14134. У цьому випадку ріст числа дворів по району з 1926 по 1930 рік становив би 815. Але в цьому ж протоколі при порівнюванні з 1 жовтня 1930 р. говориться, що на той час число колективізованих господарств складало 667, а це становило 4,8% господарств району. З даного співвідношення загальне число дворів по району буде вже меншим: всього – 13896, й ріст за 4 роки дорівнюватиме 577. В першому випадку відсоток росту числа господарств по району дорівнюватиме 6,2%, в другому – 4,3%. При таких неоднакових результатах доводиться шукати середнє число, яке становитиме 5,2%. Це означає, що число господарств Новоград-Волинського району в межах 1930-1935 років з 1926 по 1930 рік зросло з 10469 до 11013. Якщо не рахувати знищених господарств до 25 листопада 1930 року, то можна допустити, що саме з цієї цифри почалося їх зникнення.

Абсолютне падіння чисельності селянських дворів тривало впродовж усіх 30-х років. На початок березня 1940 р. в районі нараховувалось 7585 дворів колгоспників і 11 одноосібницьких господарств, або разом – 7596²³. Це означає, що за цей час зникли 3417 господарств тобто 31% господарств. Падіння їх кількості припинила тільки війна. В травні 1945 р. в районі числилось 7564 колгоспних двори, тобто їх кількість впала за 5 років всього на 0,4%. Це і були роки війни.

Коли порівняти зниклі двори під час війни і у тридцяті роки, то руйнації воєнних часів бліднуть перед руйною 30-х років. Адже, згідно з розповідями авторів «Книги Пам'яті» та «Книги Скорботи», в місті було зруйновано біля тисячі будинків і підприємств (кілька десятків), майже стільки поруйнували в селі. Це біля 2,5 тисяч руїн. А в 30-ті роки знищили майже 3,5 тисячі господарств. Зниклі під час війни господарства і підприємства відновлювалися, бо лишалась родина, а тих, що не стало в 30-ті роки, відновлювати було нікому, бо разом з хатою згинула або була вивезена геть сім'я. Ці господарства і цілі села так ніколи і не відродилися. Вони вмерли назавжди.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

І найголовніше. Втрати під час війни були кількісними змінами в демографічній структурі та економіці району. Вони спричинили зменшення числа людей, числа господарств, рівня виробничого потенціалу району. Втрати ж 30-х років – це втрати якісного характеру. Москва не просто вбила людей – вона суттєво змінила соціальну структуру суспільства. Було знищено українського селянина – основу української нації. Війна ранила тіло народу, а 30-ті роки – його душу, його суть, його гени. Війна була просто війною, а 30-ті роки – геноцидом проти України. Німці, окупувавши Україну і відступивши з її землі, те, що застали, те і залишили. Більшовики ж застали селянина, а лишили по собі колгоспника. Було вбито хазяїна, творця, оборонця, ество України і українства. Замість хазяїна-селянина в українському селі постав колгоспник – напівкріпак-напівраб, байдужий до справи, яку його змушували творити, відірваний від землі і від усього, що витворював своєю працею. В його серці вмерла любов до землі, як і одвічна старанність чесно, на совість трудитися на чужому тепер, колгоспному полі. Рани, завдані війною, – це просто рани, рани ж від колективізації та її спустошливих наслідків стали смертельними для українського селянства. Вони не загоїлися по цей день. В селі немає колишнього селянина-господаря, й господарство по-європейськи, по-сучасному в Україні вести нікому.

Руїни колективізації і голоду не кидалися й не кидаються у вічі. Їх старанно і хазяїновито приховувала від людського ока потужна система дезінформації і багатотисячна армія придворних кремлівських ідеологів, їх повсюдну присутність і відчутність наполегливо маскували імітацією всіляких «перемог», надойдливим ілюзійним навіюванням марева «щасливого життя» у СРСР.

Але руйнування, завдані колгоспами й голодомором, незримо і повсякчас давали про себе знати не тільки у зривах усіх більшовицьких планів, але й в жалюгідному, жебрацькому рівні життя людей, їх неперервному відчутті фізичного й душевного болю, в загальному всеохоплюючому бажанні якнайшвидших перемін, усунення того жорстокого ладу й тієї страшної влади, яка вчинила ці руйнування.

Література

1. Щерба С.П. Кістлява рука голодомору на Житомирщині // Голодомор 1932-1933 років: Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції. Київ, 28 листопада 2003 року. – К.: 2004. – С. 253.
2. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Том 7. – Житомир, 1995. – С. 244–247, 357–683.
3. Книга Скорботи України. Житомирська область. – Том 2. – Кн. 1. – Житомир: 2006. – С. 124–233.
4. Книга Скорботи України. Житомирська область. – Том 1. – Кн. 1. – Житомир, 2003. – С. 23.

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

5. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Том 7. – Житомир, 1995. – С. 240.
6. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Том 12. – Житомир, 1998. – С. 99–103.
7. ДАЖО, ФП-1376, оп.1, спр.190, арк.102-111.
8. НВМА, Ф-1, оп.1, спр.5, спр. 2, арк.130.
9. Там само.
10. Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область. – Х., 1973. – С. 482.
11. НВМА, Ф-1, оп.1, спр.5, спр. 2, арк.130.
12. Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область. – Х.: 1973. – С. 482.
13. Так само.
14. Так само.
15. ДАЖО, ФП-87, оп.1, спр.84, арк.88-91.
16. Новоград-Волинський: місто та район. – Новоград-Волинський, 2007. – С. 3.
17. ДАЖО, Фр-277, оп.1, спр.148, арк. 11, 12.
18. ДАЖО, Фр-277, оп.1, спр.148, арк. 30, 31.
19. Там само: арк. 11, 12.
20. ЦДА ГОУ, Ф-582, оп.1, спр.903, арк.7.
21. ДАЖО, Фр-277, оп.1, спр.148, арк. 14, 22.
22. ДАЖО, ФП-130, оп.1, спр.45, арк.225.
23. ДАЖО, ФП-130, оп.1, спр.160, арк.9.